

waardering voor Willem de Zwijger in de literatuur van de eerste helft van de eeuw. Daar blijkt uit hoe de 'vader des vaderlands' toen nog allerminst een 'nationale' held in een 'nationaal' drama was geworden. Natuurlijk hingen de opvattingen sterk af van het optreden van de diverse stadhouders en vooral dat van Willem II had een funeste uitwerking. Bij de De la Courts en Uytenhage de Mist was een uitermate kritisch geschiedbeeld het gevolg.

Van den Bosch ging daar tegenin en leverde een lang moralistisch en politiek commentaar op voorgeschiedenis en recente ontwikkelingen van de machtsuitoefening. Duits kan daarbij verrassenderwijze aantonen dat nota bene De la Courts *Politike weeg-schaal* door de auteur als bron werd genomen voor zijn tot een tegengestelde slotsom leidende historiedrama: Willem de Zwijger had Nederland de vrijheid bezorgd en de latere stadhouders hadden — anders dan de middeleeuwse graven — hun macht op voortreffelijke wijze uitgeoefend. Vondels werk daarentegen is een lange argumentatie over de gevaren van het stadhouderschap. Voor historici was dat sinds het artikel van J. D. M. Cornelissen uit 1939 wel duidelijk, maar aangezien de neerlandicus W. A. P. Smit deze visie in de jaren vijftig had verworpen voor een beklemtonen van de continuïteit in Vondels thema's en vooreen keuze van 'lotswisseling' als centraal motief, waren zijn vakgenoten in die richting opgeschoven. In een boeiend overzicht laat Duits de geschiedenis van Vondels verhouding tot het huis Oranje zien. Deze onderging in 1650 een scherpe breuk in ongunstige zin, zozeer zelfs dat de dichter op een gegeven moment Willem II uit de geschiedenis 'wegpoetste'. De op enkele gegevens gebaseerde interpretatie van Cornelissen wordt hier zorgvuldig uitgebouwd en die van Smit verworpen. De grote aandacht voor de stadhouder der Romeinen die als tyran de Batavieren onderdrukt, de parallellen met de Opstand, de zinspelingen op motieven uit Vondels eigen *Palamedes* over het lot van Oldenbarnevelt, aanduidingen in het voorwerk, alles maakt aannemelijk dat hier een verdediging van de 'ware vrijheid' en bezorgdheid over de toekomst met Willem III tot uiting wordt gebracht.

Nu moet nog een enkele opmerking worden gemaakt bij de theoretische beschouwingen van de auteur over de verhouding tussen dichtkunst en geschiedschrijving. Daar probeert hij aan de hand van Vossius' verhandelingen de verschillen van de twee genres nader aan te geven maar het lijkt erop dat hij diens theorie te veel vereenzelvigt met de praktijk van de geschiedschrijving, die echter anders uitpakt. Bij Vossius is bovendien al beweging te constateren in het zo vaak aangehaalde niveauverschil ervan en bij Hooft zien we zelfs dat hij het historiedrama niet meer voldoende acht om historische lessen te doen doordringen. Gaat het daar alleen maar om effectiviteit en niet om de status van beide genres zoals de auteur wil? Hooft verzette zich reeds tegen los gecomponeerde 'romans', een zorg die later nog veel sterker zou worden. Moeten we ons wat dit onderwerp betreft niet toch wat minder met het bepalen van genres bezighouden, zoals door R. Colie en anderen is bepleit, en meer met de verandering in het historisch bewustzijn? Alleen de toenmalige geringe diepte daarvan maakt de functie van deze historiedrama's en van geschiedwerken voorde zeventiende-eeuwers duidelijk en aanvaardbaar. Maar verder past niets dan lof voor de zorgvuldige wijze waarop Duits zijn onderwerp heeft ontleed en van historische context heeft voorzien.

E. O. G. Haitsma Mulier

H. Roodenburg, *Onder censuur. De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam, 1578-1700* (Dissertatie VU Amsterdam 1990; Hilversum: Verloren, 1990, 423 blz., f45,-, ISBN 90 6550 320 X).

In zijn dissertatie behandelt Herman Roodenburg de kerkelijke tucht op zichzelf en niet in het

kader van de geschiedenis van de Amsterdamse gereformeerde gemeente. De aantekeningen over de uitoefening van de tucht noemt hij een zegen voor de historicus. Zij maken de kerkeradsnotulen tot een bron die licht werpt op 'het roerige Amsterdamse buurtleven tussen ruwweg 1578 en 1700, en de wijze waarop de kerkeraad zich hiermee bemoeide' (15). Daarop wil hij zich in zijn boek concentreren. Dat de bron ook problemen kent, wordt pas veel verderop gemeld (142-144).

Het boek valt in twee delen uiteen. Het eerste deel (hoofdstukken 1-3) schetst een heel brede achtergrond waartegen de kerkelijke tucht beschouwd moet worden. Uitvoerig worden voorreformatische gebruiken en gevoelens rond eucharistie, sacramentsprocessie en geestelijke broeder- en zusterschappen behandeld, en dan met name de wijze waarop het kerkelijk ritueel vrede, verzoening en eendracht binnen de stedelijke gemeenschap tot uitdrukking bracht. De reformatie verbrak het *corpus christianum*. Binnen de verschillende confessionele groepen bleven noties als vrede, verzoening en eendracht echter belangrijk, in het bijzonder rond de viering van het avondmaal. De tucht diende om die vrede en eendracht te beschermen. Organisatie en praktische gang van zaken bij tuchtuitoefening en avondmaalsviering besluiten dit eerste deel. Het tweede deel, dat de hoofdstukken 4-8 omvat, behandelt de praktijk van de kerkelijke tucht. Hierbij wordt gebruik gemaakt van de kwantitatieve benadering, zoals ontwikkeld door J. Estèbe en B. Vogler voor de Languedoc en de Palts. De kerkelijke tuchttoefening wordt uitgesplitst in verschillende categorieën, de gevallen daarbinnen geturfd en eventuele significante schommelingen in de aldus gevonden aantallen in de loop der tijd gevolgd. Hoofdstuk 4 behandelt die tuchtgevallen waarbij lidmaten neigden tot andere geloofsopvattingen of een gemengd huwelijk wilden aangaan. In hoofdstuk 5 komen tuchtgevallen rond toverij, in de hoofdstukken 6 en 7 rond 'hoererij' aan de orde. Deze laatste zijn verdeeld in respectievelijk lichtere (voorechtelijke seksualiteit) en zwaardere vormen (overspel, prostitutie, verkrachting, bigamie, bloedschande, geslachtsziektes). Hoofdstuk 8 gaat over de maatschappelijke zonden: dansen en ander onvroom vermaak, dronkenschap, bedelarij, twist, beledigingen en geweld, echtelijke twist en echtscheiding, pogingen tot zelfmoord, diefstal en fraude en faillissement.

Het aantal tuchtgevallen lijkt opvallend laag. Het betreft enkele tientallen gevallen gemiddeld per jaar, bij een geschatte omvang van de gemeente van enkele tienduizenden. Roodenburg schrijft dit toe aan het mogelijk exemplarisch karakter van de tucht. Verder zijn in de tuchtuitoefening interessante schommelingen op te merken. Tot ongeveer 1620 was de kerkeraad zeer bezorgd over mogelijk verlies van lidmaten aan de verschillende doopsgezinde groepen. Ondanks hun onderlinge verdeeldheid vormden zij kennelijk een geduchte concurrentie voor de gereformeerde kerk. In de jaren 1640-1660 is eerder aantrekkingskracht van de katholieke gemeenschap te constateren. Behalve in de kerkelijke tucht blijkt deze bezorgdheid ook uit de remonstranties die de kerkeraad bij de overheid indiende over de handhaving van de plakaten. De vele sekten die in Amsterdam te vinden waren, hebben de kerkeraad, gezien het aantal tuchtgevallen waarin zij een rol speelden, weinig zorgen gebaad.

De kerkeraad had niet bijzonder veel werk aan beschuldigingen van toverij, zoals die van tijd tot tijd tegen lidmaten werden ingebracht en aan gevallen van voorechtelijke bijslaap. De tuchtmaatregelen waren licht en de aantallen klein. Bij voorechtelijke seksualiteit is er een toename in het aantal tuchtgevallen in de periode 1660-1680. Ditzelfde geldt voor de zwaardere vormen van hoererij. Waarschijnlijk is de kerkeraad in die jaren een scherper beleid gaan voeren. Opmerkelijk is ook de ontwikkeling in de tucht met betrekking tot het dansen. In de eerste jaren van haar bestaan trad de kerkeraad hiertegen streng op. Na 1600 werd het dansen alleen nog bestraft bij de rijken, met name bij Zuidnederlandse koopmansfamilies.

Na 1680 viel het aantal tuchtgevallen over vrijwel de gehele linie opvallend terug. De gestrengheid van de tucht verminderde al vanaf ongeveer het midden van de zeventiende eeuw. Opvallend genoeg steeg het aantal gevallen van tucht over huwelijken binnen de verboden graden van verwantschap, gescheiden levende echtelieden, scheidingen van tafel en bed en echtscheidingen. Ook bij de faillissementen lijkt geen duidelijke teruggang te zijn opgetreden. Steekproeven lieten zien dat in de achttiende eeuw, anders dan voor 1700, de tucht voornamelijk nog werd uitgeoefend over bedeelde lidmaten.

Methodisch is het boek zwak. De auteur lijkt zich vergaand te hebben laten meeslepen door gelikte nieuwe historiografische inzichten en de overstelpende rijkdom aan anekdotes die kerkeradsnotulen nu eenmaal bevatten. Een methodische verantwoording ontbreekt. Over de kwantitatieve methode wordt slechts gezegd dat anderen zich daar ook mee bezig gehouden hebben. Over verschillen in benadering (Estèbe/ Vogler en Spiertz gebruikten deze bijvoorbeeld vooral om een vergelijking tussen verschillende gereformeerde gebieden te kunnen uitvoeren) wordt niet gerept. De voorde hand liggende vraag naar de representativiteit van de tuchtgevallen voor het 'roerige Amsterdamse buurtleven' waarop het boek zich richt, wordt niet gesteld. Via de tucht concentreert het zich op de roerigste gereformeerde lidmaten. De grote meerderheid van brave Amsterdammers en de echt wilde figuren blijven buiten beeld.

In het eerste deel wordt zeer breed uitgeweid over gemeenschapsstichtende rituelen rond eucharistie en avondmaal. De hierbij ontwikkelde noties over vrede en verzoening komen in het tweede deel echter nauwelijks terug. In de praktijk van de kerkelijke tucht lijkt een grotere nadruk gelegen te hebben op gevoeligheden rond eeren schande, die in het tweede deel uitvoerig en overtuigend aan de orde gesteld worden. De auteur lijkt bovendien in dit eerste deel zijn uiteindelijke onderwerp af en toe geheel uit het oog te verliezen. Zo blijft in hoofdstuk 2 de *amende honorable* onvermeld, hoewel dit publieke vertoon van berouw, gevolgd door wederopname in de sacramentsgemeenschap toch als de belangrijkste parallel met de gereformeerde kerkelijke tucht gezien kan worden. Ook andere voorreformatische vormen van kerkelijke penitentie en de gang van zaken rond excommunicatie worden niet genoemd.

Het tweede, casuïstische deel is overladen met voorbeelden en citaten, waarbij in een aantal gevallen de schattigheidswaarde zwaarder gewogen lijkt te hebben dan het illustratief gehalte. Het steunt vrijwel uitsluitend op de notulen. Slechts zeer spaarzaam wordt verwezen naar andere bronnen, terwijl daar op sommige plaatsen wel aanleiding toe is. Roodenburg constateert zelf in zijn besluit dat over de bijdrage van de kerkelijke tucht aan het veronderstelde disciplineringsproces in de zeventiende eeuw weinig definitiefs gezegd kan worden zonder bijvoorbeeld ook rechterlijke bronnen te onderzoeken. Een steekproef had geen kwaad gekund. De vraag of de teruggang in de aantallen tuchtgevallen na 1680 wellicht samenhang met een verandering in karakter en functie van de tucht valt buiten het gestelde kader. Tenslotte had het boek aan gebruikswaarde gewonnen wanneer niet alleen alle Jantjes en Marietjes uit de voorbeelden in het register waren opgenomen, maar ook een zaakregister was toegevoegd.

Dit alles neemt niet weg dat het boek leest als een roman. Het bevat tal van wetenswaardigheden en ieder die het ter hand neemt zal er iets van zijn gading in aantreffen. Het onderscheid tussen de kerkelijke tucht, die een geestelijke discipline was, en de niet-kerkelijke vormen van rechtspraak en bemiddeling wordt heel zuiver uitgewerkt. Verhelderend zijn de gedeelten waarin de waardering van de kerkelijke tucht door de lidmaten in verband gebracht wordt met de gangbare noties over eeren schande.

E. H. M. Dormans, *Het tekort. Staatsschuld in de tijd der Republiek* (Dissertatie Tilburg 1991, NEHA-series III, 14; Amsterdam: NEHA, 1991, xi + 272 blz., f49,50, ISBN 90 71617 35 1).

Geheel onverwachts vond in maart 1991 in Tilburg een promotie plaats op een studie over de 'staatsschuld' tijdens de Republiek. Daarmee lijkt de sinds de jaren tachtig duidelijk waarneembare trend van een toenemende belangstelling voor de fascinerende geschiedenis van de overheidsfinanciën van de Republiek verder door te zetten. Vanzelfsprekend gaat zo'n boek voor bijna de helft over de ontwikkeling van de gewestelijke schuld van Holland, al lang geleden het 'klassieke land der staatsschulden' genoemd. Het bevat ook een hoofdstuk over de — aanmerkelijk kleinere — schuldenlast van de Generaliteit, waarin tevens summier wordt ingegaan op de schulden van de admiraliteiten, de WIC en de VOC. Aan de schuldenlast van de overige gewesten wordt echter geen aandacht besteed, hoewel die met name in Friesland, Utrecht en Zeeland aan het eind van de achttiende eeuw veel groter was dan die van de Generaliteit.

De drie kernhoofdstukken beperken zich tot 'het zo 'feitelijk' mogelijk presenteren van data' (ix). Beschouwingen, analyses en conclusies blijven — met een schets van het financieel-economisch kader — bewaard tot het laatste hoofdstuk. Het wat ongelukkige gevolg daarvan is dat de lezer 167 pagina's lang zelf maar moet bedenken op welke vragen de over hem uitgestorte mededelingen nu eigenlijk het antwoord vormen. Dat heeft het boek, temeer omdat de stof vaak ingewikkeld is, weinig toegankelijk en leesbaar gemaakt. Maar voor wie snel voor een bepaalde periode een aantal financiële gegevens bij elkaar wil hebben, kan een dergelijke aanpak natuurlijk toch zijn nut hebben. Tussentijds zijn bovendien steeds appendices ingevoegd met een samenvattend overzicht van het verloop van Hollands schuld, deels gebaseerd op de verzamelde gegevens, deels op schattingen.

Ten gevolge van de vele oorlogen waarin de Republiek betrokken raakte, steeg die schuld tussen 1600 en 1795 vrijwel continu — en bijzonder drastisch tussen 1702 en 1713 — met uitzondering van twee perioden van daling tussen 1653 en 1663 en tussen 1756 en 1780. Dormans' cijfers impliceren de volgende correcties op wat tot nu toe bekend was. Hij biedt een ingenieuze, maar inmiddels door M. 't Hart bestreden (*NEHA-Bulletin*, V (1991) i, 37), argumentatie om de tot nu toe bestaande onzekerheid over de omvang van de schuldenlast in 1621 op te lossen ten gunste van het hoogste bedrag. Hij komt tot een nog sterkere stijging van de schuld tussen 1697 en 1719 dan men uit tot nu toe beschikbare gegevens kon afleiden en tenslotte is het duidelijk dat de schuldenlast tussen 1756 en 1780 minder aanzienlijk moet zijn gedaald dan in mijn proefschrift werd gesuggereerd.

Voor de periode tot 1700 is het boek in hoofdzaak gebaseerd op bestaande literatuur en secundaire bronnen — in de vorm van contemporaine overzichten over Hollands financiën — die ook al door anderen waren benut. Vooral het gedeelte met betrekking tot de achttiende eeuw is daarnaast ook gebaseerd op veel niet eerder gebruikt archiefmateriaal, zowel uit de financiële archieven van Holland als uit verschillende particuliere archieven en het stadhoudelijk archief. Het is niet gebaseerd op een systematische bewerking van resoluties en bewaard gebleven rekeningen, maar op een rijkdom aan gedrukte en geschreven rapporten en verzamelstaten.

Het prikkelende vijfde hoofdstuk nodigt in meer dan één opzicht uit tot commentaar. Ik beperk me tot een tweetal punten. Ten eerste ben ik het niet eens met Dormans' weergave van het achttiende-eeuwse debat over de staatsschuld. Dat ging mijns inziens niet zozeer over de onwenselijkheid van een *vergroting*, als wel van het *bestaan* van een grote staatsschuld. Er bestond aanhang voor de opvatting dat daaraan juist voordelen verbonden waren, mits de staat zijn rente- en aflossingsverplichtingen stipt na kon komen en dus voorzichtig was met het